

بسم الله الرحمن الرحيم

کتاب المعتمد من المنقول فيما أوحى إلى الرسول (ص) از کیست؟^۱

حسین متقی

hosseinmottaghi@yahoo.com

چند سال پیش هنگامی که قرار شد برای کنگره‌ی بزرگداشت عارف بزرگ سید حیدر آملی از سوی نگارنده مقاله‌ای در معرفی آثار دستنویس موجود آن مرحوم در کتابخانه‌ی آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی (ره)، تنظیم و ارائه شود، در جریان انتساب کتاب *الکشکول فیما جرى لآل الرسول (ع)* به سید حیدر آملی، با توجه به تاریخ تألیف آن - سال ۷۳۵هـ - که اختلافات شیعه و اهل تسنن به اوج خود رسیده بود - بدون مراجعه به منبعی و ناخودآگاه این سؤال در ذهن نگارنده مطرح گردید که سید حیدر جوان در سال تألیف آن کتاب، ۱۵ سال بیشتر نداشته و قاعدتاً وی نمی‌توانسته دست به تألیف کتاب *الکشکول* بزند، و همچنین عرفاً و عادتاً جوان کم سن و سالی (۱۵ ساله) محلّ مراجعه و درخواست مردم برای تألیف رساله یا کتابی قرار نمی‌گیرد؛ که البته سپس مشاهده گردید که کسان دیگری هم در منابع به این مسأله پرداخته بودند؛ پس نگارنده‌ی واقعی *الکشکول فیما جرى لآل الرسول* چه کسی می‌تواند باشد؟ برخی بر این باورند که کتاب *الکشکول فیما جرى لآل الرسول* تألیف علامه حلّی رحمت الله علیه می‌باشد، لیکن با توجه به اجماع اصحاب تراجم نویسان در تاریخ وفات وی (سال ۷۲۶هـ .) این انتساب نیز طبیعتاً مردود است؛ برخی نیز مانند مرحوم صاحب *أعیان الشیعه*، با توجه به نسخ اقدم این اثر، نسبت مؤلف را به هبه الله بن اسماعیل بن محاسن المعمار الأسدی ترجیح دانسته‌اند (ج ۶، صص ۲۷۱-۲۷۲) که البته جای بررسی دقیق‌تر در مورد اخیر (ابن المعمار) باقی است.

نگارنده اخیراً هنگام تورق فهرست کتابخانه‌ی کوپریلی استانبول (ج ۱، ص ۱۱۴)

به اثری با عنوان *المعتمد من المنقول فیما أوحى إلى الرسول (ص)*، در مجموعه‌ی وقفی فاضل احمد پاشا به شماره‌ی «۲۱۳» برخورد، که مؤلف آن «حیدر بن علی بن حیدر القمی المعروف بالفاشی» ثبت شده بود. از آن جا که این اثر را مرحوم آغا بزرگ تهرانی در *طبقات أعلام الشیعه* (قرن ۸): ص ۷۰ و اسماعیل پاشا بغدادی در *هدیه العارفین* (ج ۱، ص ۳۴۱) و نیز عمررضا کحاله در *معجم المؤلفین* (ج ۴، ص ۹۱) و هانری کوربن^۲ هم در مقدمه‌ی *جامع الأسرار* (ص ۵۶) - که هر دو از هدیه *العارفین* گرفته‌اند - کتاب *المعتمد* را ضمن تألیفات مرحوم بهاء‌الدین سید حیدر بن علی بن حیدر آملی، صاحب *تفسیر المحیط الأعظم* برشمرده‌اند با این تفاوت که مرحوم آغا بزرگ تهرانی، نام اثر یاد شده را *المعتمد من المنقول فیما جرى علی آل الرسول (ع)* و گویا نام دیگری برای همان *الکشکول فیما جرى لآل الرسول (ع)* ثبت نموده است، چرا که میان این دو نام حرف عطف «أو» را به کار برده است و جالب است بدانیم که اتفاقاً همین نام مشابه در این دو اثر، انگیزه‌ای گردید که نگارنده این مبحث را پی گیرد، با این ایده که قاعدتاً مؤلف این دو اثر یکی باید باشد!

در وحله‌ی نخست وجود کلمه‌ی «فیما جرى علی آل الرسول» این نظر را در ذهن تقویت می‌کرد که نزدیکی پسوند این دو اثر خود قرینه‌ای است بر اینکه باید مؤلف *المعتمد* با نگارنده‌ی *الکشکول متحد* بوده باشد و قرینه‌ی دیگری که این دیدگاه را بیش‌تر تقویت نمود وجود اجازه‌نامه‌ای از مؤلف (حیدر بن علی بن حیدر قمی) با تاریخ ۷۱۹هـ. در پایان نسخه‌ی *المعتمد* (نسخه‌ی کوپریلی) بوده که به کاتب نسخه «حسین بن عبدالله بن محمد الطیبی» داده است. در بدو امر وجود نسخه‌ی خطّ مؤلف از کتاب *المعتمد* برای همیشه به این بحث خاتمه می‌داد و نظریه‌ی وجود *یک* یا دو همنام دیگر را برای سید حیدر آملی - همچنان‌که مرحوم علامه محسن امین در *أعیان الشیعه* (ج ۶، صص ۲۷۱-۲۷۲) و هانری کوربن و دیگران گوشزد نموده‌اند -

به اثبات می‌رساند؛ چرا که در پایان این اثر (المعتمد) تاریخ ۷۱۹هـ. وجود داشت که به خط مؤلف آن «حیدر بن علی بن حیدر قمی» بوده و در آن سال (۷۱۹هـ.)، سید حیدر آملی، صاحب تفسیر المحيط الأعظم (در گذشته بعد از سال ۷۸۲هـ) هنوز به دنیا نیامده بود! چرا که بر اساس اجماع تراجم نگاران سال تولد وی سال ۷۲۰هـ. بوده است. البته جا داشت که در همایش بزرگداشت وی در آمل، ضمن مقاله‌ی به تفصیل بدان پرداخته می‌شد! نگارنده تقریباً بیش‌تر مقالات منتشر شده در کنگره‌ی مرحوم سید حیدر آملی و حتی برخی مدخل‌های دایره المعارف‌ها مانند دایره المعارف بزرگ اسلامی (ج ۲، صص ۲۱۴-۲۱۵) بررسی کرده، لیکن متوجه گردید که تقریباً کسی به این مسأله‌ی بسیار مهم به طور جدی متعرض نشده و بحثی نکرده است.

وجود برخی پارادوکس‌ها در منابع و فهرس و نیز فهرست‌های کویربلی، دسترسی به آن نسخه و بررسی دقیق آن را ضروری افتاد. در راستای این امر نکات چندی که گاه شکل تعارض و تناقض به خود گرفته، عبارتند از:

۱) در فهرست قدیم کویربلی این نسخه با عنوان *المعتمد فی التفسیر از [المحافظ]* ابوالقاسم اسماعیلی بن محمد الإصبهانی [الملقب بـ «قوام السنه»] (در گذشته سال ۵۳۵ هـ.) ثبت گردیده که قاعدتاً باید منشأ اشتباه فهرست‌نگار آن، نظر به کتاب کشف *الظنون* (ج ۲، صص ۱۷۳۲-۱۷۳۳) بوده است، چرا در بدو امر وجود کلمه‌ی *المعتمد* و نیز موضوع اثر، یعنی تفسیر، قرینه‌های اولیه‌ای بودند تا فهرست‌نگار فهرست نامگوی کویربلی - که در زمان دولت عثمانی و در کمال استعجال نگاشته شده است - نام اثر و نیز نام مؤلف را به اشتباه از کشف *الظنون* گرفته و در فهرست ثبت نماید - در صورتی که بر اساس کشف *الظنون* و فهرست یاد شده، این اثر تفسیری در ده جلد می‌باشد و حال آنکه درمرآعه متوجه می‌شویم که این اثر کامل و تفسیر تمام

قرآن است.

۲) اسماعیل پاشا بغدادی در کتاب *ایضاح المکنون* (ج ۱، ص ۵۰۸) در باره‌ی این اثر آورده: «المعتمد من المنقول فیما أوحى إلى الرسول فی الحديث لبهاء‌الدین حیدر بن علی بن حیدر الفاشی فرغ من کتابته سنه ۷۷۶هـ ست و سبعین و سبعمائنه!» و همو در *هدیه العارفین* (ج ۱، ص ۳۴۱) ضمن این‌که سید حیدر آملی را با حیدر قمی کاشی یکی دانسته و آن دو را به هم میکس کرده و نام مؤلف را به صورت «بهاء‌الدین حیدر بن علی بن حیدر العلوی الحسینی الآملی الطبری الفاشی الشیعی الإمامی نزیل بغداد من تصانیفه: ... المعتمد فیما أوحى إلى الرسول صلعم فرغ من کتابته ۷۳۳هـ. ثلاث و ثلاثین و سبعمائنه!»

۳) در *تاریخ ادبیات عرب*، تألیف خاورشناس شهیر کارل بروکلمان (ج ۲، ص ۲۱۲) به همان نسخه‌ی کوپریلی اشاره شده و آن را از «بهاء‌الدین الحیدر بن علی بن الحیدر الکاشی» (قرن ۸ هـ) دانسته است، که تلویحاً به وجود حیدر بن علی دیگری جز صاحب تفسیر *المحیط الأعظم* حکایت دارد.

۴) در فهرست جدید کتابخانه‌ی کوپریلی که زیر نظر شخصیت برجسته‌ای چون اکمل‌الدین احسان اوغلو تهیه شده، علی‌رغم وجود اجازه‌نامه‌ی باتاریخ ۷۱۹هـ. از مؤلف در پایان نسخه‌ی منحصر به فرد *المعتمد*، تاریخ وفات مؤلف بعد از سال ۷۷۶هـ. ثبت شده است که به نظر می‌رسد آن را از *ایضاح المکنون* گرفته، در حالی که بر فرض صحت، تاریخ مذکور - طبق نظریه‌ی اسماعیل پاشا بغدادی - سال فراغت از کتابت نسخه بوده و نه تاریخ تألیف! هر چند که همو در *هدیه العارفین* (ج ۱، ص ۳۴۱) تاریخ فراغت از کتابت همین نسخه را سال ۷۳۳هـ. ثبت نموده است!

اندیشه‌ی پایان دادن به مبحث انتساب *الکشکول* به مرحوم قطب العارفین سید

حیدر آملی، وجود تعارضاتی آشکار در فهرست کویربلی نسبت به این نسخه، یافتن راهی برای حل تناقضات در منابع تراجم و فهرس درباره‌ی این اثر و بالمآل تصحیح کتابی شیعی توسط نگارنده‌ی سطور، از يك فردی «قمی»، نگارنده را بر آن داشت تا - به هر قیمتی که شده - به نسخه‌ی منحصر به فرد *المعتمد من المنقول فیما أوحی إلی الرسول* دست یازد. علی رغم شرایط سخت حاکم بر کتابخانه‌های ترکیه، در دسترسی به اخذ تصویر نسخ خطی، به همت و تلاش مجددانه‌ی یکی از دوستان بزرگوار مقیم آلمان - که سفارش نمود اسمی از او برده نشود - از طریق رایزنی فرهنگی ترکیه در شهر برلین، از کتابخانه‌ی کویربلی استانبول - که اینک آن مجموعه زیر نظر کتابخانه‌ی سلیمانیه قرار دارد - خوشبختانه تصویر نسخه‌ی *المعتمد* به دست نگارنده رسید.

مشخصات نسخه شماره‌ی «۲۱۳» از مجموعه‌ی وقفی فاضل احمدپاشا، بر اساس فهرست مخطوطات کویربلی (ج ۱، ص ۱۱۴) عبارت است از: " *المعتمد من المنقول فیما أوحی إلی الرسول*، تألیف حیدر بن علی بن حیدر القمی المعروف بالفاشی [القاشی = الکاشی] (المتوفی بعد سنه ۷۷۶ هـ.)، علیه اجازة المؤلف سنه ۷۱۹ هـ.، ۱۹۵ ورق".

کتاب *المعتمد من المنقول فیما أوحی إلی الرسول* (ص) تفسیری روایی است که بر مذاق اهل سنت و با بهره‌گیری از آثاری همچون: *صحیح بخاری*، *صحیح مسلم*، *سنن ترمذی*، *سنن ابن ماجه*، *سنن نسائی*، *سنن ابی داود*، *سنن دارمی* و نیز *شرح السنه*، تألیف حسین بن مسعود بغوی (در گذشته سال ۵۱۶ هـ.) در سه قسم: *القسم الأول فی السوابق و المقدمات* (در ۲۸ باب)، *القسم الثاني فی المقاصد و المهمات و القسم الثالث فی اللواحق و المتتمات* (۶ باب) پیش از سال ۷۱۹ هـ نگارش یافته است. در این اثر - که به نوعی تفسیر روایی محسوب می‌گردد - تفسیر هر سوره با عناوین

«القول في تراجمها - القول في الأخبار والآثار» صورت گرفته و مؤلف از امیرالمؤمنین علی علیه السلام با عنوان «علی کرّم الله وجهه» یاد کرده و از خلفای دیگر با دعای «رضی الله عنه» یاد نموده است. کاتب نسخه هم شرف‌الدین حسین بن عبدالله بن محمد الطیبی (درگذشته سال ۷۴۳هـ.ق) بوده و در پایان نسخه هم دو انهاء و اجازه- نامه از سوی مؤلف (حیدر بن علی بن حیدر قمی کاشی) به کاتب صادر شده است که نشان می‌دهد، استنساخ این اثر در مرآی و منظر مؤلف بوده کاتب (طیبی)، این اثر را طبق این آنها و اجازه‌ها نزد وی خوانده است.

چنان‌که پیش‌تر دانسته شد، *الکشکول* کتابی از یک نویسنده‌ی شیعی به نام حیدر بن علی بن حیدر است - همچنان‌که این امر از مقدمه‌ی آن اثر نیز کاملاً هویدا است - لیکن در بررسی محتوای کتاب *المعتمد* متوجه می‌شویم که این اثر تألیف دانشمندی از اهل سنت است که بر اساس اجازه‌نامه‌ی آخر آن کتاب، تألیف فردی با عنوان «حیدر بن علی بن حیدر قمی» می‌باشد و نکته‌ی جالب توجه این‌که وجود نسبت «قمی» در نام یک عالم سنی در بدو امر اندکی دور از ذهن و واقعیت به نظر می‌رسد؛ هر چند که گاهی در مصادر، اندک کسانی را می‌توان یافت که قمی سنی! باشند، مانند «نظام‌الدین اعرج قمی نیشابوری» - که البته نباید «قمی» اصیل بوده باشند و همچنان‌که اعرج اصالتاً اهل نیشابور بوده است - وجود نسبت «کاشی» در نام مؤلف نیز مؤید این نظریه است و از طرفی در اوایل سده‌ی ۸ هـ.ق مردم بخش-هایی از شهر کاشان، سنی شافعی بوده‌اند. البته باید توجه داشت که مؤلف در این اثر مقید به افزودن قید «و آله» در صلوات بر نبی مکرم اسلام (ص) بوده و حدیث تقلین را هم به طریق خود در مقدمه‌ی کتاب خود *المعتمد* (۵ الف) آورده است که حداقل به متشیع بودن مؤلف اشعار دارد، لیکن دو انهاء و اجازه‌نامه‌ای که در پایان همین نسخه، مؤلف اثر (قمی)، به کاتب (طیبی) داده، بدون در نظر گرفتن متن اثر،

تقریباً به شیعه بودن «حیدر بن علی بن حیدر قمی» اشعار دارد و همچنین نباید از نظر دور داشت که با توجه به فضای حاکم بر جامعه‌ی آن روز، ممکن است مؤلف در پرده‌ی تقیّه قرار داشته است و نمی‌توانسته صریح به ابراز عقیده‌ی حقیقی و شیعی خود در این اثر بپردازد! به هر تقدیر تردیدی نیست که مؤلف شیعی مرام *الکَشْكُولِ فِيمَا جَرَى لآلِ الرَّسُولِ (ع)* با نگارنده‌ی سنی *مذهب المعتمد من المنقول فيما أُوحي إلی الرسول (ص)* متفاوت بوده و یقیناً دو نفر هستند؛ که با در نظر گرفتن قطب العارفین سید حیدر آملی، در قرن هشتم هجری حداقل سه شخصیت با عنوان «حیدر بن علی بن حیدر» خواهیم داشت.

کاتب نسخه حافظ شرف الدین حسین بن عبدالله بن محمد^۳ طیبی دمشقی (درگذشته سال ۷۴۳هـ.) خود یکی از بزرگان اهل سنت است که شخصاً دارای تألیفات چندی بوده است که از آن جمله‌اند:

الف) *التبیان فی المعانی و البیان* تألیف سال ۷۴۲هـ.، که نسخه‌هایی از آن در کتابخانه‌ی ملی فرانسه در پاریس به شماره‌ی ۴۴۲۲، کتابخانه‌ی اوقاف سلیمانیه در عراق و کتابخانه‌ی ولی‌الدین در استانبول موجود است.

ب) *المخلاصه من أصول (معرفه) الحدیث*، نسخه‌هایی از آن در کتابخانه‌ی آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره) در قم به شماره‌های ۳۴۵۲ و ۱۳۳۸۹ موجود است.

ج) *شرح أسماء الحسنی*.

د) *فتوح الغیب فی الکشف عن قناع الریب*، که گویا همان *حاشیه الکشاف* اوست؛ نسخه‌هایی از آن در کتابخانه‌ی آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره) در قم به شماره‌های ۱۲۰۸ و ۴۵۹۵ و نیز دو نسخه دارالکتب الظاهریه در دمشق به شماره‌های ۷۷۰۹/۲ و ۷۸۸۶/۱ موجود است.

ه) *الکاشف عن حقائق السنن فی شرح مصابیح السنه*، نسخه‌هایی از آن در

کتابخانه‌ی اوقاف موصل در عراق نگهداری می‌گردد.

و) *اسماء الرجال ممن له ذکر و روایه فی کتاب المشکوه*، تألیف سال ۷۴۰هـ. که نسخه‌ای از آن در دارالکتب الظاهریه در دمشق به شماره‌ی ۶۱۶۴ موجود است.
ز) *خلاصه المختصر*، نسخه‌ای از این اثر هم در کتابخانه‌ی مرکزی آستان قدس رضوی به شماره‌ی ۱۱۳ نگهداری می‌گردد.

بر اساس دو انهاء و اجازه‌نامه‌ی پایانی نسخه، طیبی کتاب *المعتمد* را که خود به خطّ خویش نگاشته بود، در سال ۷۱۹هـ. نزد مؤلف (حیدر بن علی بن حیدر قمی کاشی) قرائت کرده و به پایان برده و مؤلف نیز در ضمن انهای کتاب، اجازه‌ای نیز مبنی بر روایت این اثر و سایر تألیفات و آثار خود به وی داده است. البته اگر عبارت «*ألفه الکاتب أصغر عبادالله ...*» در متن اجازه وجود نداشت، ممکن بود با توجه به سایر آثار عالمانه‌ی طیبی، این اثر را نیز تألیف وی بدانیم! به هر تقدیر متن انهاء و اجازه تصریح دارد که این اثر از «حیدر بن علی قمی کاشی» است و و لذا تردیدی در این نسبت وجود ندارد.

نتیجه‌ی بحث این‌که کتاب *المعتمد من المنقول فیما أوحی الی الرسول (ع)* - چنان‌که برخی پنداشته‌اند - تألیف علامه سید حیدر آملی (زنده در سال ۷۸۲هـ.) یا از صاحب *الکشکول* (زنده در سال ۷۳۵هـ.) نمی‌تواند باشد و به این ترتیب در قرن هشتم هجری حداقل سه شخص (دو شیعه و یک سنی) با عنوان «حیدر بن علی بن حیدر» خواهیم داشت. ناگفته نماند که البته اگر نظر مرحوم مدرس تبریزی را هم در *ریحانة الادب* لحاظ نماییم، به وجود «حیدر بن علی بن حیدر» چهارمی هم باید اعتراف نماییم! چرا که مرحوم مدرس تبریزی، جز «حیدر بن علی بن حیدر قمی» (مانحن فیه)، به حیدر بن علی بن حیدر (شیعی) دیگری هم اشاره کرده که در سال ۷۵۶هـ به شاگرد خویش *فخرالمحققین حلی* اجازه داده است و این شخص به طور

قطع و یقین سید حیدر آملی عارف مشهور نیست، چرا که وی خود شاگرد فخرالمحققی حلی بوده و نه استاد وی! که به هر حال با احتساب مؤلف به ظاهر سنی مذهب ما (حیدر بن علی بن حیدر قمی) چهار حیدر بن علی حیدر (سه شیعی و يك سنی)، فقط در سده‌ی ۸ هـ خواهیم داشت!

تردیدی نیست که پرونده‌ی بحث در باره‌ی مؤلف کتاب *المعتمد من المنقول فیما أوحی الی الرسول (ع)* هم‌چنان روی پژوهشگران باید باز باشد و برای همین منظور تصویری از آغاز و انجام و اجازات روی آن نسخه، جهت تحقیق و بررسی بیش‌تر از سوی محققان در پایان همین نوشتار درج گردیده است؛ به هر تقدیر آنچه در این نوشتار نگارش یافت، صرفاً گمانه‌زنی‌های اولیه‌ای بود که به اختصار باز نموده شد.

---

¹. این نوشتار نخستین بار در سال ۱۳۸۵ش در وبلاگ نگارنده، در سایت کاتبان با نشانی www.basatin.kateban.com منتشر گردیده بود که اینک با اندکی تغییرات مجدداً در این دفتر درج می‌گردد.

². به نظر می‌رسد هانزی کوربن از وجود نسخه‌ای از *المعتمد* در کتابخانه‌ی کوپریلی در ترکیه بی‌خبر بوده است، از طرفی در آن ایام از کتابخانه‌ی کوپریلی فقط یک فهرست قدیمی از دوره‌ی پایانی امپراتوری عثمانی در دسترس بود که در آن هم نام اثر و مؤلف را به اشتباه منسوب به اصفهانی ثبت شده بود! و گرنه تردیدی نیست با امکانات دولتی فراوانی که در اختیار کوربن بوده، حتماً تصویری از آن اثر تهیه می‌نمود و یا لاقلاً در کتاب‌شناسی که در مقدمه‌ی *جامع الاسرار* به همراه عثمان یحیی بر آثار مرحوم سید حیدر آملی نگاشته است، بدان گوشزد و اشاره می‌نمود.

³. در هدیه *العارفین* (ج ۱، ص ۲۸۵) به صورت «شرف الدین حسن بن محمد بن عبدالله الطیبی» ثبت شده، لیکن صحیح آن همان «حسین بن عبدالله بن محمد الطیبی» است.

